
„A TÖRTÉNELEM KEREKE GYORSABBAN FORGOTT, MINT AHOGY AZ ÉN TOLLAM HALADT..” (I)

**Kornai János professzor emeritusszal
Tardos Károly beszélgetett**

A gazdasági vezetés túlzott központosítása

– *Miként indult tudományos pályád a marxista gazdaságelmélet kritikájának jegyében?*

– Bizonyos fokig el kell választanom azt a két folyamatot, amely a kérdésben egyetlen folyamatként jelentkezik. Az egyik a magam álláspontjának a kialakulása Marxszal kapcsolatban. A másik, hogy miképpen indult a tudományos pályám.

Marxszal való szellemi hadakozásom, vagyis a próbálkozásom, hogy önmagamban revideáljam a marxizmussal és Marxszal kapcsolatos nézeteimet, 1953 után, Sztálin halála után indult meg. Ekkor világszerte a kommunisták, marxisták egy része elkezdett ezen elmélkedni. Ez tehát nem a személyes pályámmal és a személyes sorsommal függött össze, hanem azzal, hogy mindaddig vakon hittem a kommunista párt eszméiben, és azzal együtt elfogadtam annak elméleti megalapozásaként a marxizmust. Amikor megingott a hitem a kommunista eszmékben, a kommunista párt politikájában, a magyarországi helyzet kommunista megítélésében, akkor ezzel összefüggésben kezdődött meg önmagamban annak a revideálása, hogy tulajdonképpen helyesek-e az elméleti alapok. Tehát az indítékot a marxizmussal kapcsolatos nézeteim revíziójára az élettapasztalatok, a körülöttem lezajló események adták meg. Újra elővettem az eredeti Marx-könyveket, és elkezdtem olvasni olyan műveket is, amelyek Marxot bírálják.

– *Nyugaton megjelent műveket?*

– Igen, köztük régen írott, de ma is érvényes műveket is. Például Böhm-Bawerknek, a határhaszon-iskola egyik megalapítójának is van egy klasszikus Marx-kritikája, amelyet 1920-ban publikált. Sok más szerzőnek a művét is elolvastam, és ezek segítettek nekem ezt a kérdéskört áttekinteni. Hozzá kell még tennem: nem egyszerűen gondolkodni kezdtem azon, hogy mi a probléma Marxszal, és nem is csak a könyvekhez fordultam kritikai gondolatokért, hanem beszélgettem is Marxról egy-két barátommal. Tehát ez volt az egyik folyamat.

A másik folyamat a tudományos pályám indulása volt. 1955 nyaráig a *Szabad Nép* című napilapnak, a kommunista párt központi sajtóorgánumának munkatársa voltam, majd onnét politikai okok miatt kivettek. A lap munkatársai több napig tartó taggyűlésen hevesen kikeltek a pártvezetés ellen; az akkori magyar közéletben teljesen szokatlan módon személy szerint bírálták a legfelsőbb pártvezetőket. A „Szabad Nép lázadást” (így nevezték akkoriban) megtorlás követte. Magas szintű döntéssel, a párt Politikai Bizottságának határozatára többedmagammal eltávolítottak a laptól, és a Magyar Tudományos Akadémia akkortájt alakult Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa lettem. Ettől kezdve lettem főfoglalkozászerű, hivatásos tudományos kutató.

– *Micsoda szerencse volt akkor ezek szerint...*

– Ez szerencse is volt, de azért ne értsük félre, mi történt. Kirúgtak, bár a körülményekhez képest az esemény aránylag szelíd kirúgásnak nevezhető. Ez már Sztálin halála után történt, amikor Nagy Imre kormányát leváltották, és Rákosi – ha csak rövid időre is – visszatért. Csakhogy ez már nem a régi Rákosi volt, hanem már a Sztálin halála utáni Rákosi, akit egyszer már félretettek a Nagy Imre-kormány idején. Visszajött, de már nem volt akkora hatalma, mint korábban. Annyiban is aránylag mértéktartó volt a kirúgás, amennyiben azokat, akiket el akartak távolítani, megkérdezték, hová akarnak kerülni. Régebben az ilyen politikai megtorlásként alkalmazott kirúgás azzal járt volna, hogy letartóztatják és a recski internálótáborba küldik az embert, vagy legfeljebb segédmunkás lehetett volna Sztálinvárosban. Erre most nem került sor. Am így is a pártállami hierarchiában betöltött helyet tekintve erős lefokozást hajtottak végre. Ez egy újságíró-társaság volt; a legtöbben azt kérték, hogy valami újsághoz kerüljenek. És akkor ahelyett, hogy a párt központi lapjánál dolgozhattak volna tovább, valamilyen üzemi vagy vidéki laphoz helyezték őket. Tehát kevésbé rangos munkakörben, de meghagyták őket újságíróknak.

Én akkor már egy ideje abba akartam hagyni az újságírást, és kutató kívántam lenni. Az új intézet igazgatója, Friss István jól ismert engem, mert szakmai kapcsolatban álltam vele, amikor a *Szabad Nép* gazdasági rovatát vezettem. Friss kész volt felvenni az intézetbe. Ám az esetben is végbement a lefokozás. Magas beosztásban voltam a *Szabad Népnél*, e korszakom finisében én voltam a szerkesztőbizottság titkára, az intézetben pedig a legalacsonyabb munkakörbe soroltak, segédmunkatárs lettem, a lehető legkisebb fizetéssel. Így kezdődött a „profi” kutatói pályám.

A kérdés elejére visszatérve: még időben is van késleltetés, mert a marxizmus körüli kritikus gondolatok ébredése '53 végén, de leginkább '54-ben ment végbe, a pályaváltás pedig '55 nyarán. Mindkettő elhúzódozó folyamat volt, tehát nem egyik napról a másikra valósult meg.

– *Hogyan sikerülhetett a disszertációd, A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSA című munka hazai, sőt külföldi publikálása az adott politikai közegben?*

– Ez bonyolult történet. A disszertációm 1956 nyarán készült el; lényegében azonos a szövege azzal, ami azután könyv alakban megjelent. A disszertációról – amint azt a szabályok előírták – megrendezték az úgynevezett kandidátusi vitát, amely maga is nagyon érdekesen alakult. Színtere az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt, annak az egyik nagy előadóterme. Ne felejtjük el, hogy ez pár héttel a forradalom előtt zajlott le. Elterjedt a hír, hogy nem száraz közgazdaságtani értekezés lesz napirenden, hanem olyan mű, amelynek politikai töltése van. Rengetegen jelentek meg. A vitát Péter György, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke vezette. Igazán sokra becülte ezt a munkámat, és melegen dicsérte a nyilvános vitán is. Az egyik opponens

Ajtai Miklós mérnök volt, aki akkor a könnyűipari minisztériumban dolgozott, a másik pedig Augusztinovics Mária közgazdász. Mind a ketten elismerően beszéltek a műről. Augusztinovics Máriával, akit akkor is, akárcsak most, mindenki Gusztinak hívott, némi vitám is volt. A méltató szavak mellett kifejtette, hogy jobb lenne, ha elméletibb lenne a disszertációm. Azt válaszoltam: ha valaki egy fontos tartós jelenségnek a fő általános vonásait emeli ki, azt én elméletnek nevezném. Sokkal inkább megérdemli, hogy elméletnek tekintsek, mint azok az írásművek, amelyekben a polgárosok absztrakt munkáról és konkrét munkáról értekeznek. Számomra nem az az elmélet – hangsúlyoztam az 1956-os vitán –, amit elmélet címen tanítanak. Az igazán releváns elmélet úgy születik, hogy körülnézünk a valóságban, annak a fontos vonásait általánosítjuk.

Mai szemmel is fontosnak érzem a következő gondolatot (ami akkor igen merész álláspontnak minősült): a tervutasításos mechanizmus zavarai csak akkor küszöbölhetők ki, ha nem csak egyik-másik részét módosítjuk, hanem a mechanizmus egészét váltjuk fel egy jobb mechanizmussal. Itt a könyvben már megjelent az a szemlélet, amelyet később „rendszerparadigmának” neveztem el.

– *A kötet nagyon széles körű empirikus tudáson alapult, miközben elméleti szempontból is feldolgozta a témát, akkor is, ha később saját magad is naív reformerálláspontként illetedd annak egyes állításait.*

– Igen, ez a könyv nemcsak leírja a hagyományos szocialista gazdaságot, hanem van egy fejezete, amelyben azt emeli ki, hogy milyen általános szabályosságok érvényesülnek a rendszerben. (Itt említtem meg, hogy első könyvem fél évszázaddal később most újra megjelent, válogatott munkáim tízkötetes sorozatának harmadik kötetében.)

A vitát követő napokban nagyon megdicsérték ezt a munkát, az akkori *Szabad Népb*ben írtak egy lelkes hangú ismertetést a vitáról, szokatlan módon, mert nem szoktak kandidátusi értekezésekről újságtudósításokban beszámolni. Legalább egypár hétig tartott az elismerés.

Ám jött a forradalom s rövid idő múltán a forradalom leverése. Fordult a kocka. Röviddel ezután elkezdődött a könyv szidása és gyalázása. A könyv második kiadása, amely '90-ben jelent meg, idézeteket közöl az akkori kritikákból. Igazság szerint nem is lehet akadémiai kritikáknak nevezni azokat az írásokat, inkább a szerző elleni politikai támadásoknak. Érdekes itt külön is beszélni Friss Istvánról, intézetünk igazgatójáról. Ellentmondásos szerepet játszott a könyv történetében. A forradalom előtt lelkesen dicsérte; az intézet ranglétráján előléptetett, még a fizetésemet is megemelte. A forradalom leverése után viszont nyilvánosan, a kommunista párt politikai akadémiáján a marxizmus árulásának nevezte könyvemet. De – szerencsémre – ebben sem volt egyértelmű és következetes. Szemet hunyt afelett, hogy a könyv nyomtatásban megjelenjék. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó akkori vezetője, Keresztes Tibor és akkori főszerkesztője, Siklós Margit vállalta a publikálás kockázatát.

– *Ők saját hatáskörükben?*

– Gondolj csak arra, hogy '57-ben a pártközpontnak a legkisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy arra figyeljen, milyen könyv jelenik meg.

– *Tehát a pártközpontnak nem volt arra kapacitása, hogy mindent ellenőrizzen.*

– A kiadó vezetői valószínűleg saját kockázatukra tették, vagy esetleg valakit megkérdeztek, és az a valaki rábólintott, de a könyv, azt hiszem, nem ment keresztül azokon a szigorú ellenőrzéseken, amelyek később, a kommunista rendszer konszolidáltabb időszakában jellemezték a politikailag problematikus művek kiadását.

– *Tehát ez egy dezorganizált közegben zajlott le.*

– Igen, a forradalmat követő átmeneti dezorganizáció pillanatát használtuk ki. Az első számú kockázatot magam viseltem. Ilyenkor természetesen elsősorban a szerző az, akire lesújtanak. De azért annak is, aki átengedte, mindenféle baja eshetett volna utólag. Politikai bajba keveredhetett volna a kiadó igazgatója, főszerkesztője, sőt Friss István is. Friss Istvánnak rendkívüli tekintélye és befolyása volt a párton belül. Ő egyfelől leszidta ezt a könyvet, és ámulásnak nevezte, másfelől mégis megengedte, hogy megjelenjen.

Az '56-os munkám miatt sok támadás ért. Ugyanakkor a legtöbben azok közül, akiknek tetszett, és azt a forradalom előtt nyilvánosan el is mondták, most lapultak, és nem merték megírni. (Péter György kivételt képez: ő egy igen elismerő recenziót tett közzé.) A lapulásra szép példát tudok mondani. Egyik opponensemől, Ajtay Miklóstól, aki később a Tervhivatal elnöke lett, kértem (pontosabban üzentem neki közvetítőkön keresztül), hogy amit leírt opponensként, és írásban is átadott a Tudományos Minősítő Bizottságnak, azt adja le egy újságnak recenzióként. Nem volt hajlandó megtenni.

– *Biztos kockázatos lett volna a számára...*

– Az már erkölcsi kérdés, hogy ki mennyi kockázatot vállal, mindenesetre ő nem vállalta. Vagy megváltozott a véleménye. Akkor még tetszett neki, aztán rájött, hogy jobb, ha megváltoztatja a véleményét.

– *És külföldön hogyan jelent meg a könyv?*

– A magyar kéziratot kivitték, vagy azt is mondhatnám, kicsempészték Angliába. Azért ingadozom a „kivitték” és a „kicsempészték” szavak használata között, mert itt nem egy illegális röpiratot vittek ki, hanem olyan könyvet, ami Magyarországon nyomtatásban megjelent.

– *Könyv formában vitték ki?*

– Arra nem emlékszem, hogy a kéziratot vitték-e ki vagy a könyvet. Az biztos, hogy a fordító már a nyomtatott könyv alapján dolgozott. Zádor István, egy fiatal közgazdász vitte ki. Zádort nem ismertem személyesen. Nagyon lelkesen olvasta a könyvet. Amikor Angliába került és Oxfordban elkezdte tanulmányait, kapcsolatba került a nyugati közgazdaságtudomány egyik toronymagasan kiemelkedő személyiségével, John Hicks oxfordi professzorral (a későbbi Sir John Hicksszel, aki az elsőik között kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat). Hicks elolvasta a könyv rövid ismertetését. Még Budapesten készült az öt-hat oldalas összefoglalás. Magyarul írtam, és Budapesten fordították angolra. A rövid tartalmi kivonat alapján Hicks úgy vélte, hogy ez jelentős mű. Ő ajánlotta az Oxford University Pressnek, a világ egyik legtekintélyesebb tudományos kiadójának, hogy adja ki. Nemsokára kaptam egy levelet a kiadótól, amely közölte, hogy hajlandók kiadni a könyvet. Meg kellett kérdeznem Friss Istvánt, aki akkor az igazgatóm volt, mit gondol erről. Friss nem ellenezte. Egyetlen kikötése volt – és én elfogadtam ezt a kikötést –, miszerint írjak egy olyan előszót, amely azt mondja ki, hogy amit leírok, nem általános érvényű, hanem Magyarország konkrét 1956 előtti helyzetére vonatkozik.

Úgy éreztem akkor, hogy helyes volt ezt az engedményt megtenni: a nyitott szemű olvasó így is megértette, miről szól a könyv – és így eljutott a világ szakmai nyilvánosságához.

– *Miként alakult személyes helyzeted a forradalom leverése után?*

– Ez az időszak a Kádár-féle represszió legnyomasztóbb periódusa volt. A legközelebbi barátaim közül többen börtönben ültek. Volt olyan nagyon közeli barátom, aki – ahogy akkor mondták – disszidált, azaz emigrált. És az egyik, börtönben ülő közeli barátomat, Gimes Miklóst kivégezték, főlakasztották.

Engem 1955-ben kitétek a *Szabad Néptől*. Most, az újabb történelmi mérföldkő, a forradalom leverése után jött a következő kirúgás; kitétek az akadémiai intézetből. Tehát egzisztenciálisan is érintettek az események. De nem ez volt a legrosszabb. Újra és újra zaklatott a politikai nyomozó hatóság. Többször behívtak tanúskodni. Minden ilyen tanúskodásnál átéltem a szorongó érzést: sosem volt biztos, hogy kiengednek-e vagy bent tartanak.

– *Ilyenkor hivatkoztak a publikációdra is?*

– A politikai rendőrségen nem említették a könyvemet. A zaklatás témája mindig a börtönben lévő emberekkel való kapcsolatom volt.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkásságom nem volt politikailag kockázatos. Friss István politikai akadémiai előadása csak az első volt a támadások sorozatában; egymás után jelentek meg olyan írások, amelyek „az ellenforradalom ideológiai előkészítőjének”, marxizmusellenes nézetek hirdetőjének neveztek. Ezek akkor főbenjáró véteknek minősültek.

Az imént beszéltem arról, hogy már a magyar megjelentetés is politikai kockázattal járt. Még inkább ez volt a helyzet az angol nyelvű kiadással. Gondoljuk csak el, olyan korszakban élünk, amikor Angliáról és Amerikáról úgy beszéltek, mint „az imperializmus fellegvárairól”. Rendszeresen leveleket váltottunk a fordítóval. Számítani lehetett arra (és erről a rendszerváltás után meg is bizonyosodhattunk), hogy az ilyesféle levelezést a politikai rendőrség felbontja és elolvassa. Ezt azért mondom el, hogy érzékeltessem a légkört, amelyben élünk, és amelyben az OVERCENTRALIZATION c. könyv készült.

Közeledés a nyugati közgazdaságtanhoz

– *Hogyan fordult érdeklődésed a nyugati közgazdaságtan felé?*

– Teljesen természetes, hogy amikor lezajlik a marxizmusból és magának Marxnak a munkásságából való kiábrándulás folyamata, akkor az ember nem hagy a fejében légiüres teret. Keresi azokat az elméleteket, amelyekre támaszkodhat, amelyeket a munkájában fölhasználhat. Tehát mindaddig, amíg vakhitű marxista voltam, elfogadtam a marxistáknak azt az álláspontját, hogy minden nyugati közgazdász a burzsoázia érdekeit védi, és ezért ez nem tudomány, hanem a kapitalizmus apológiája. Amikor azonban a vádlóban, az elítélőben megrendült a hitem, természetes, hogy elővettem azokat a műveket, amelyeket addig tudománytalannak minősítettek.

– *„Autodidakta egyetemed” keretei között mely nyugati közgazdászok eszméit követted különösen?*

– Az önképzéssel kapcsolatos elképzelésem az volt, hogy meg akartam tanulni azt a tananyagot, amelyet egy nyugati egyetemre járó, önmagát közgazdásznak képző fiatal ember megtanul. Ezért kezdtem egy bevezető tankönyvvel, mégpedig Samuelson híres tankönyvével, amelyet német fordításban olvastam. Akkor nekem gyengén ment az angol, viszont jól tudtam németül.

– *Ezeket a könyveket hogyan lehetett beszerezni?*

– Volt néhány barátom, ismerősöm, akik rendszeresen jártak külföldre. Péter György volt az egyik, aki rendszeresen járt Svájcba, az ENSZ Statisztikai Bizottságába. Jó ismerősöm volt Karádi Gyula, a Kohó- és Gépipari Minisztérium államtitkára. És volt egy harmadik jó ismerősöm, Mihály András, egy időben az Operaház igazgatója, aki zenészként külföldre járhatott. Ők hoztak nekem egy-egy könyvet. Ez nem volt illegális. Egy közgazdasági könyvet megvenni Nyugaton és elhozni, ez nem ugyanaz, mint egy szovjetellenes kötetet behozni. Olyat is hoztak persze nekem, Trockijt, Orwellt és másokat is olvastam, de...

– ...az nem ebbe a kategóriába tartozik.

– A közgazdaságtant illetően a könyvek között, amelyek beszerzését konkrétan, a szerzőt és a címet megadva kértem, két mű megismerése képezte a megalapozást. A már említett Samuelson-mű kezdőknek szánt bevezető tankönyv volt. Ezt követte egy haladónak szóló tankönyv, amelyet Erich Schneider, akkoriban igen ismert német közgazdász írt. Háromkötetes, didaktikailag kitűnő tankönyv volt, amelyet szabályosan jegyzetelve megtanultam. Utána igyekeztem egy sor további könyvet megszerezni, amelyekhez a tankönyvekben találtam meg a referenciákat.

– *Fölmerült-e már akkor az összehasonlító gazdaságelméleti érdeklődésed? Vagy ez természetesen adódott?*

– Az összehasonlítás az első perctől kezdve teljesen magától értetődő volt, mivel megrendült a hitem abban, hogy a szocialista rendszer fölényben van a kapitalizmussal szemben. Több tényező rombolta a korábbi hitemet. Az egyik az, hogy láttam a bajokat, amelyeket a szocializmus idéz elő. Másfelől Péter György, aki rendszeresen járt Svájcba, elmesélte, hogyan élnek a svájciak, és hogy működik a svájci rendszer. Egy másik barátom, a már említett Gimes Miklós, aki a *Szabad Nép* egyik vezető munkatársa, majd a Nagy Imre-per egyik fő vádlottja és az ítélet után kivégzett három mártír egyike volt, korábban a lap külföldi tudósítójaként tevékenykedett. Gimes rendszeresen járt ki Nyugatra, és elmesélte élményeit. Tehát egyszer csak elkezdett egy másfajta kapitalizmuskép kialakulni bennem. Nekem ebben az időben nem volt közvetlen élményem, mint Péter Györgynek vagy Gimesnek, de az elbeszéléseik nyomán meg annak alapján, hogy elkezdtem a külföldi sajtót nyitott szemmel tanulmányozni, statisztikákat nézni, könyveket olvasni, egyszer csak megváltozott a kapitalizmusképem. Attól kezdve, hogy a szocializmusra kritikusan néztem, teljesen magától értetődő volt, hogy a kapitalizmussal össze kell hasonlítani. Abban az időben, amikor az 1957-es könyvem írtam, föl sem merülhetett a gondolat, hogy egy publikálásra szánt tanulmányban egy szocialista vállalatot egy kapitalista vállalattal hasonlítsak össze. Mégis az ember fejében ott volt ez az összevetés. Tehát ebben az értelemben maga az összehasonlítás mint intellektuális eszköz, kutatási módszer, kezdettől fogva adott volt a számomra.

– *És ennek nyomán hogyan jutottál el az általános egyensúlyelmülethez?*

– Ez kanyargósabb út. A Schneider-tankönyvből megtanultam azokat az elméleteket, amelyek Marshallhoz kötődtek, és amelyek a parciális egyensúllyal foglalkoztak, majd ugyanott bevezetést kaptam a Walrashoz kötődő általános egyensúlyelmülethez. Ez volt az egyik irodalmi ösvény, amely Walrashoz vezetett. A másik ösvényen Schumpeter vezetett kézenfogva. KAPITALIZMUS, SZOCIALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA című könyve igen nagy hatást gyakorolt rám. Schumpeter bálványozta Walrast. Számára Walras volt a legnagyobb a közgazdasági elmélet történetében; az általános egyensúlyelmületet rendkívül fontosnak tekintette. Többek között Schumpeter könyve hívta fel a figyelmemet a lengyel Oscar Lange munkásságára is.

Ha az ember akkoriban matematikai közgazdaságtant tanult, elég hamar kezébe került Leontief input-output táblája. Leontief úgy magyarázza a munkáját, hogy az egy általános egyensúly-elméleti modell lineáris alakban. Modelljének előzményeképpen hangsúlyozottan az általános egyensúlyelmülethez és Walrasra hivatkozott. Még egy, saját szellemi fejlődésem tekintetében fontos könyvet emelek itt ki. Három szerző írta: Dorfman, Samuelson és Solow. Címe ez volt: LINEAR PROGRAMMING AND ECONOMIC ANALYSIS. A könyv bemutatja, hogy a lineáris programozás mennyire közeli rokona az optimalizáló egyensúlyelméleti modelleknek. Ez egyszerűsített forma, mert lineáris, míg a walrasi

modell egyenletrendszerére nem lineáris. A Dorfman–Samuelson–Solow-könyv is abba az irányba vitt, amit *mainstream economics* elméletnek hívtak...

– ...*vagy neoklasszikus szintézisnek.*

– Szóval meg kellett tanulnom az általános egyensúlyelméletet. Később, amikor már amerikai egyetemen tanítottam, láttam, hogyan képeznek ki egy PhD-fokozatra pályázó diákokot. Ott az egyensúlyelmélettel kapcsolatos húsz-harminc órás tananyagból legalább öt órát annak szenteltek, hogy a walrasi elméletet megtanítsák. Ez benne van a tananyagban mint annak a megkoronázása. Előbb külön-külön megtaníjták a háztartások, illetve a vállalatok gazdaságtanát, megtaníjták a piac működésének elméletét, és azután összekapcsolják a részeket közös rendszerré, és elmagyarázzák az általános egyensúlyelméletet.

– *Mikor történt az, ha kötni lehet valami eseményhez, amiről az önéletrajzodban, A GONDOLAT EREJÉVEL című művedben azt írtad, hogy beleszeretél az általános egyensúlyelméletbe?*

– Amikor beleszerettem? Ez nem úgy volt, mint a RÓMÉÓ ÉS JÚLIÁ-ban, hogy megláttam, és egy másodperc alatt beleszerettem. Ha megpróbálnám évszámhoz kötni, azt mondanám, hogy a hatvanas évek első felében ment végbe. Tanultam az anyagot, és akkor még nem eléggé kritikusan dolgoztam fel magamban. És nem pusztán az általános egyensúlyelméletet tanultam ekkor, ami rettentően imponált, hanem ez alatt az időszak alatt igyekeztem kiképezni magam nyugati típusú közgazdásszá. A tankönyvek megismerése után sok-sok könyvet olvastam, plusz elkezdtem alkalmazni az elméletet. Mert a matematikai tervezés tulajdonképpen a nyugati közgazdaságtan alkalmazása volt.

Itt már kifejezetten – nem etikai, hanem intellektuális értelemben – álcáztuk magunkat. Nem úgy „adtuk el” munkásságunkat, amikor a matematikai tervezést propagáltuk, hogy kérem szépen, mi most átültetjük a nyugati közgazdaságtant budapesti használatra. Azt mondtuk, hogy adva van a magyar tervezés, javítsuk meg a tervezést a matematika és a számítógép segítségével. Ám a fogalomrendszer és a gondolkodási szisztéma tulajdonképpen a nyugati *mainstream economics* gondolatmenete volt. A *mainstream economics* központi eszméje ugyanis az, hogy minden döntéshozó valamilyen célfüggvényt maximál korlátozó feltételek mellett. A fogyasztó a hasznosságot maximálja, költségvetési korláttal. A vállalat a profitot maximalizálja, és vannak technológia adta korlátok és más korlátozó feltételek. Ezekkel analóg módon a tervezési modellben valamilyen célfüggvényt maximalizálunk különböző korlátozó feltételek mellett. Tehát ez a nyugati közgazdaságtan jellegzetes megközelítésének átültetése volt olyan speciális feladatra, mint a szocialista gazdaságban folyó központi tervezés. Amikor a gazdaság egészére végzünk ilyen számításokat például a lineáris programozás eszközével, amikor optimalizáljuk a beruházások allokációját egy olyan célfüggvény mellett, amely a fogyasztást maximalizálja vagy a devizaegyenleget optimalizálja, akkor tulajdonképpen egy általános egyensúlyi modellel dolgozunk.

Tehát nem egyszerűen megtanultam ezt az elméletet, és intellektuálisan beleszerettem, hanem mindjárt próbálkoztam a gyakorlati alkalmazásával is. A Kornai–Lipták-féle KÉTSZINTŰ TERVEZÉS – a munka közgazdasági értelmezését tekintve – általános egyensúlyelméleti modell volt, a walrasi modell speciális változata.

A lineáris programozás alkalmazásával párhuzamosan a kutatók egy másik csoportja egy másik matematikai-közgazdasági modellt használt fel, a már említett input-output elemzést. Nem szeretnék ebben a beszélgetésben technikai részletekben elmerülni, és ezért itt csak egyetlen igen fontos különbséget emelek ki. Az input-output modell szigorú szerkezete nem engedi meg a technológiák vagy a beruházási alternatívák kö-

zötti választást. Ha adva van az, hogy mennyi legyen a gazdasági tevékenységekből származó végső felhasználás, akkor abból kiszámítható: mi legyen a termelés mennyisége és összetétele. Engem többek között az vonzott a lineáris programozáshoz, hogy az megengedi a döntéshozó számára az alternatívák közötti választást. Kétségtelen, hogy ennek a szempontnak a jelentőségét a nyugati közgazdaságtan sugalmazta a számomra.

– *A tanulmányt 1965-ben publikáltatok.*

– Igen, mert a kutatómunkához képest a publikálás mindig egy-két év, néha még ennél is hosszabb késleltetéssel valósul meg.

A hatvanas évek közepén, kb. akkor, amikor a KÉTSZINTŰ TERVEZÉS megjelent az *Econometricában*, kezdtek kialakulni bennem a kritikus ellenérzések az általános egyensúlyelmélettel szemben. Ez úgy zajlott le, hogy az agyam egyik felében még alkalmaztam az általános egyensúlyelméletet a matematikai tervezésben, miközben az agyam másik felében már mindenféle kétség merült fel bennem. Tehát épp alkalmazás közben kezdtem érezni az elmélet problematikus voltát.

– *És mit jelentett akkor ez a szeretet vagy szerelem?*

– Elsősorban azt jelentette, hogy a saját matematikai-tervezői munkámat lelkesen végeztem. Talán az vonzott a walrasianus szemlélethez a leginkább, hogy roppant logikusnak éreztem, rendkívül tetszett a szigorúsága.

– *Valahol írod az önéletrajzodban, hogy a kristálytisztá rendszer tetszett meg neked.*

– Igen. Azok az elméletek, amelyeket eddig emlegettem, inkább verbálisak, Schumpeter teljesen verbális. A Dorfman–Samuelson–Solow-kötet alkalmaz matematikai apparátust, de inkább illusztrációként, nem ad elő zárt elméletet. A zárt elmélet mintaszerű megfogalmazása Debreu könyve: *THEORY OF VALUE* (Értékelmélet). Finomra csiszolt gyémánt; egyetlen fölösleges szó nincs benne. Debreu eredetileg matematikus volt, és francia, ami meglátszik a dolgozat francia típusú kristálytisztá logikájában. Ez rettentően imponált nekem. Olyan ideál, amelyet soha, semelyik munkámmal nem tudtam, meg sem próbáltam elérni. Nem ez lett a műfajom, de nagyon tiszteltem.

ANTI-EQUILIBRIUM

– *És hogyan jutottál el ahhoz, hogy már kívülről kritikusán szemléld ezt az általános egyensúlyelméletet?*

– Sosem vagyok teljesen kívül. Mindig félig benne vagyok és félig kívül.

– *Mégis egy erősen kritikus művet hoztál létre az ANTI-EQUILIBRIUM-ban.*

– Igen. A kritikára többek között a munka közben szerzett tapasztalataim készítettek. A „kétszintű tervezést” megpróbáltuk a gyakorlati tervezés céljaira alkalmazni. Amikor már országos szinten, egy számszerűsített kétszintű tervezési modellel dolgoztunk, a munka csúcspontján majdnem kétszáz ember működött közre. Szektoronként szerveztünk egy-egy csapatot. Egy-egy szektormodell felépítéséhez és a vele végzendő számításokhoz szektoronként szereztünk pénzügyi támogatást a minisztériumoktól. A szektorok összekapcsolását és az országos szintű számításokat az Országos Tervhivatal támogatta. A számítások „központja” és a „szektorok” együttesen (mai kifejezéssel élve) egy networköt, hálózatot alkottak.

A kohó- és gépipari modell szerkesztője az a Rabár Ferenc volt, aki később az Antall-kormány minisztere lett. A világpiaci árak becslését Tardos Márton, a névrokonod irányította egy kis kutatócsoport élén; az ő nevét évtizedekkel később parlamenti képviselőként, az SZDSZ frakcióvezetőjeként ismerték meg. A mezőgazdasági szektorban

folytatott kutatásokat Nagy András barátom irányította (mellesleg jegyzem meg: ő volt az, akit velem együtt távolítottak el a Közgazdaságtudományi Intézetből). Számos más, akkor még fiatal, pályakezdő kutató működött közre, akik elégedetlenek voltak a tervezés primitív, kézműves módszereivel, és érdeklődtek az új, korszerű számítási módszertan iránt. A „high tech” gyakorlati alkalmazásának egyik úttörője volt Magyarországon ez a csapat. Jó néhányan voltak ebben a társaságban, akikből később neves akadémiai kutató, egyetemi tanár vagy gazdaságpolitikus vált. A projekt nemcsak kutatás és nemcsak gyakorlati módszertani kísérlet volt, hanem nevelőiskola is.

Számomra tanulságos volt, hogy e munka közben kissé beleláltam a tervezés boszorkánykonyhájába. Megértettem, hogy itt nem egyszerűen számokkal kalkulálnak, hanem érdekek és politikai elfogultságok ütköznek össze. A színpalak mögött ágazati lobbik igyekeznek befolyásolni az előirányzatokat. Alku folyik a tervezés felsőbb és alsóbb szintjeinek munkatársai között: amit az alacsonyabb szinten dolgozó tervező túl magas előírásnak tart, az a felsőbb szintű kollégája számára túl alacsony. Sok úgynevezett „adat” valójában szubjektív becslés, tárgyilagos, elfogulatlan vagy nagyon is elfogult becslés. Az információk sok ponton torzulnak, a tervezők nem hiszik el egymás számait. Érzékelhettük, hogy a kölcsönös bizalmatlanság sokszor teljesen indokolt volt.

Az elmondottakból látszik, hogy akkor erősen foglalkoztattak a tervezés fogyatékoságai, mélyebben gyökerező problémái, és ezekből fontos következtetések adódtak számomra a szocialista tervgazdaság működésére vonatkozóan. Másfelől tovább élt bennem az az 1955–56–57 körüli Kornai János, akit korábban nem a tervszámítások algoritmusai, hanem a rendszer működési mechanizmusai érdekelték. Tehát nem az, hogy hogyan kell allokálni a beruházásokat, hanem az, hogy milyen hajtóerők működtetik az allokációs mechanizmust. A neoklasszikus közgazdaságtan azzal az igénnyel lép fel, hogy megmagyarázza, hogyan működik a kapitalizmus, hogyan működik a vállalat, a háztartás, a piac, és végső soron hogyan működik a gazdaság egésze. És ez a másik Kornai János, akit a gazdaság működése és a szocializmus megreformálhatósága érdekelt, úgy érezte, hogy a nyugati közgazdasági elmélet nem ad elég jól használható eszközöket a kezembe a problémáim tisztázására. Az általam feltett kérdések megválaszolatlanok maradtak. Nem kaptam elég jó feleletet az ilyesféle kérdésekre: milyen ösztönzések léteznek, és tulajdonképpen mire ösztönöznek? Vagy mi a helyzet az információkkal? A neoklasszikus elmélet nem a „tervezőnek” maradt adós a válaszokkal, hanem a „mechanizmuskutatónak”. És miközben akkor nem publikáltam semmit a mechanizmusról, beleírtam az ANTI-EQUILIBRIUM-ba, hogy annak, aki a szocializmus működését mélyebben meg akarná érteni, annak az általános egyensúlyelmélet nem ad elég fogódzót. És hogy miért nem ad választ? Azért, mert nagyon absztrakt feltevésekkel indul, nagyon életidegenek a feltevések. Életidegen feltevésekből nem lehet realisztikus következtetést kapni.

Ebben az időben újra áttanulmányoztam az 1930-as években lezajlott Lange–Hayek-vitát a piaci szocializmusról. Hayek éppen ilyen alapon kritizálta Langét. Azt a kérdést tette fel, hogy miképpen lehet összeszedni az információkat, hogyan lehet működtetni egy egyenletrendszer, amely millió egyenletből áll. Tehát a bennem rejtőző és akkor nyomtatásban meg nem jelenő mechanizmuskutató szellemi kielégítetlensége volt az a fő hajtóerő, amely az általános egyensúlyelmélet kritikája felé vezetett.

– És akkor érlelődött meg benned az, hogy megpróbáld újrafogalmazni az elméletet?

– Itt valami olyan szerepet tulajdonítasz nekem, amire sosem vállalkoztam. Ambiciózus voltam, de nem volt akkora ambícióm, hogy én teremtem meg ezt az új elméletet. És

ha figyelmesen megnézed az ANTI-EQUILIBRIUM szövegét, ezt sosem ígértem. Van egy Walras–Arrow–Debreu-elmélet. Nem ajánlok föl a könyvben egy ezzel szemben álló Kornai-elméletet. Csak azt próbálok elmondani, hogy nekem ilyen és ilyen bajaim vannak a Walras–Arrow–Debreu-elmélettel, és jó lenne valami olyan elmélet, amelyik ezt meghaladja. Elkezdtem feszegetni néhány nehéz kérdést. A mű végén pedig egy kis toborzó olvasható: emberek, lássunk neki, és próbáljuk megcsinálni az új elméletet. Az viszont nincs a könyvben, hogy íme, itt van az én elméletem. Ezt nagyon fontosnak érzem leszögezni. Az ANTI-EQUILIBRIUM-nak még a címe is mutatja, alapjában véve egy „anti”, egy kritikai mű, nem pedig új elmélet.

Az ANTI-EQUILIBRIUM három-négy fő ponton bírálja a neoklasszikus elméletet. Tulajdonképpen nemcsak az általános egyensúlyelméletet bírálja, hanem általában a neoklasszikus elméletet, beleértve az összefoglaló elmélet részeit, összetevőit is; azt is mondhatnánk: bírálja az építményt alkotó „modulokat”. Az egyik ilyen modul a preferenciarendezés, a hasznossági függvény elmélete. Ezt nemcsak az általános egyensúlyelméletben használják fel, hanem parciális modellekben is, a vállalatelméletben is, szóval nagyon sokféle célra. Tehát az egyik támadási pont a preferenciarendezés bírálata volt. Nem javasoltam helyette egy másik döntési modellt, amelyik ezt kiszorítaná. Csak annyit mondtam el, hogy szerintem hol vannak a gyenge pontjai. Mai szemmel, negyven évvel később úgy vélem, hogy miközben én csak egy-két ponton bíráltam, lehetett volna négy-öt ponton is ellenvetéseket tenni. Mások azóta bírálták más pontokon is. Az akkori bírálataimat ma is jogosnak tartom; ma is úgy látom, hogy fontos pontokat érintettem.

Egy másik ilyen támadási pont az volt, hogy a neoklasszikus elmélet figyelmét egyoldalúan az árakra, az árak információtartalmára, jelző szerepére koncentrálja. Ezzel szemben munkám szélesebb megközelítést javasolt, az egyes mechanizmusokra és rendszerekre jellemző összetett információs struktúrák tanulmányozását. Külön is kiemeltem a nem ár jellegű információk szerepét. A témának azóta óriási irodalma keletkezett; az információ gazdaságtana néven emlegetik. Olyan nevek kapcsolódnak ide, mint Joseph Stiglitz és Michel Spence.

Egy harmadik támadási pont a piaci egyensúly értelmezéséhez kapcsolódott. Vajon a vevő és az eladó egyenlő erős-e – a walrasi egyensúly azt sugalmazza, hogy végső soron, az ingadozások átlagát tekintve egyenlő az erejük. Én viszont nemmel feleltem a kérdésre, a piacon – a rendszertől függően – a piac valamelyik oldala erőfölényben van a másik oldallal szemben. Az ANTI-EQUILIBRIUM-ban a „nyomás” állapotát állítottam szembe a „szívás” állapotával. Előbbiben az eladó szinte rányomja az árut a vevőre, az utóbbiban a hiánytól szenvedő vevő valósággal kiszívja az árut a piacról. Ez az egyedüli téma, amelyben nemcsak kritikai megjegyzéseket tettem, hanem kezdtek kirajzolódni előttem egy új elmélet körvonalai.

– És Kenneth Arrow-nak hogy tetszett? Ő mit gondolt erről, személyesen mit mondott el neked? Az önéletrajzodban idézel egy mondatot tőle, miszerint: „Az ANTI-EQUILIBRIUM szép emlékoszlop lesz az általános egyensúlyelmélet sírhantján.”

– Tetszett neki. Az idézett mondatot nyilván öniróniának szánta. Megpróbálom jellemezni, hogy az olyan tudós, mint Arrow, és még valaki, akit említettem az önéletrajzodban, Tjalling Koopmans, milyen nagyvonalú, nagyszerű emberek. Arrow tudatában volt a saját elmélete korlátainak. Azt mondta magában, joggal, hogy ő ennél jobbat most pillanatnyilag nem adhat. Tudta, hogy elmélete nem a végső szó, nem a teljes magyarázat, teljesen tisztában volt elmélete gyenge pontjaival. És volt benne elég nagyvona-

lúság ahhoz, hogy érdeklődéssel olvasson egy olyan művet, amely éppen ezeket a gyenge pontokat támadta. Ráadásul ez a mű nem is azzal az igénnyel lépett fel, hogy itt vagyok én, Kornai János, csináltam egy jobb elméletet. Inkább csak bírálta a meglévő elméletet. Mint amikor egy színikritikus ír egy színdarabról, akkor nem állítja, hogy ő majd megírja jobban. Csak annyit mond: ebben a színdarabban nem elég jók a dialógusok, nem elég erős a katarzis a végén és így tovább. Tehát a színikritikus kritizál, de nem okvetlenül ír jobbat. Arrow érdekesnek találta a kritikai olvasmányt. Azt gondolta, hogy a legtöbb témában helytállóak a kritikai észrevételek. Más kérdés, hogy ő – és sok más kollégája – akkor lett volna hajlandó félretenni az addig használt elméletét, ha valaki más egy új és jobb elméletet állít fel. Az ANTI-EQUILIBRIUM olvasásakor Arrow persze nem hitte azt – és ebben igaza volt –, hogy másnap elkezdik temetni az egyensúly-elméletet. Ezt vicces, önironikus megjegyzésnek szánta. Remélem, hogy ez kiolvasható volt az önéletrajzomból is. Ha nem, akkor itt van a jó alkalom arra, hogy ezt a magyarázatot hozzáfűzzem.

A történet jól szemlélteti Arrow nagyvonalúságát. Mindig azokat az embereket tiszteltem a legjobban, akik nincsenek elragadtatva a saját munkájuktól, hanem van öniróniájuk – és neki volt. Az igazán nagy szellemek tudják, hogy a saját munkájuk nem a végső igazság.

– *Ugyanezzel a nagyvonalúsággal Arrow is, Koopmans is a saját Nobel-díjas beszédekben állítólag megemlézték az ANTI-EQUILIBRIUM-ot vagy más műveidet.*

– Valóban, ezek a hivatkozások megtalálhatók a beszédekben; akár le is tölthetők az internetről.

Amikor 1979-ben magyar kiadásban megjelentek Arrow válogatott művei, én voltam a kötet szerkesztője. Írtam egy előszót hozzá. Ő pedig írt nekem egy levelet, amelyben elmondta, milyen jó érzéssel tölti el, hogy egy olyan kritikus ember, mint én, ennyire elismeri a munkásságát. Úgy tekintett rám, mint aki nem a személyével, hanem a munkásságával szemben kritikus. Ugyanakkor tudhatta azt is, hogy nemcsak mint embert tiszteltem és szerettem, hanem a munkásságát is igen sokra becsülöm, és nagy értéknek tartom.

– *Mekkora volt az ANTI-EQUILIBRIUM elfogadottsága? Nyugaton hozott-e nagyobb áttörést? Az önéletrajzodban azon vívódsz, hogy sajnos nem hozott. És azon töprengsz, hogy mi kellett volna hozzá, hogy erősebb legyen a hatása.*

– Bennem volt valamilyen naiv várakozás, amely egyébként sok más szerzőben is kialakul. Olyasféle remény, amely szerint megír valamit, és utána, amikor elolvassa az olvasó, rádöbben: „végre megértettem!”; „ettől kezdve most már okos leszek; már nem így alkalmazom a hasznossági elméletet, hanem amúgy” stb. Ez a fajta reakció azonban nem következett be. Többféle hatása volt mégis, amelyről számot tudok adni. Az egyik, hogy utólag, húsz évvel, harminc évvel később többen mondták nekem, hogy amikor ők diákok vagy fiatal kutatók voltak, igenis nagy hatást gyakorolt rájuk. Ennek nyomtatásban is hangot adott például Olivier Blanchard, az MIT neves professzora, aki jelenleg az IMF fő közgazdásza.

– *Éppen ezt akartam mondani, hogy Blanchard szerint Franciaországban mindenki olvasta, és része lett a közös tudásnak.*

– Igen, és valószínűleg sokan olvasták Angliában és Amerikában is. Akkor létezett ez a reakció, ugyanakkor a mai generációkban már csak kevesen ismerik. Az egykori hatásra visszatérve, nem tudom lemérni, hogy csak akkor reagáltak-e rá, amikor elolvasták, akkor éppen hatott rájuk, vagy később is, tartósan is formálta-e a gondolataikat.

Mindazonáltal például Joan Robinsorra bizonyára hatást gyakorolt. Ő, a korszak egyik legtekintélyesebb közgazdásza, a korlátozott verseny elméletének egyik megalkotója, sokszor hivatkozott rá. Honfitársunkra, a nagy angol közgazdászra, Lord Kaldorra (azaz Káldor Miklósrá) is befolyást gyakorolt. Robinson és Káldor annak idején a közgazdaságtan vezető művelői voltak.

1970 óta több olyan nagyon fontos közgazdasági kutatási áramlat indult el és bontakozott ki, amelyeket meg akarok említeni. Az egyik: kibontakozott a preferenciarendezés elméletének, a hasznossági elméletnek a bírálata és új döntési modellek megfogalmazása. Jelentős lépés ebben az irányban két izraeli pszichológus-közgazdász, Tversky és Kahneman munkássága. Ők többek között azzal foglalkoztak, hogy melyek azok a megnyilvánulások, amelyekben az emberek döntéshozó viselkedése eltér attól, amit a hasznossági elmélet feltételez. A Tversky–Kahneman-elemzéseket egy széles kutatási irányzat, a *behavioral economics*, a viselkedés-gazdaságtan részének szokták tekinteni; nemcsak ez a két szerző, hanem az irányzat más tagjai is igen kritikusan viszonyulnak a hasznossági elmélet feltevéseihez.

A másik, amire már az előbb nyomatékosan felhívtam a figyelmet: elindult egy új fontos kutatási program, az *information economics*.

A harmadik jelenség: kibontakoztak jelentős áramlatok, amelyek a nem walrasi egyensúllyal foglalkoznak. Ebbe tartozott akkor a Barro–Grossman-modell, továbbá a Richard Portes által vezetett ökonometriai kutatások.

– *A disequilibriumelméletek, amelyekkel volt egyfajta dialógusod...*

– Edmund Malinvaud, a neves francia közgazdász is foglalkozott ezzel, és újra és újra feltámad másoknál is. Most a válság kapcsán is megjelennek disequilibriumgondolatok.

Mindegyik kutatási irányzattal kapcsolatban, amelyet most említettem, nyitva hagynám a kérdést, vajon hatottak-e rájuk az ANTI-EQUILIBRIUM gondolatai. Lehet, hogy ha sohasem írom meg az ANTI-EQUILIBRIUM című könyvet, akkor is épp ugyanez a folyamat zajlott volna le. Tegyük fel tehát, hogy tőlem függetlenül is kialakultak volna az említett új áramlatok. Még ebben az esetben is el lehetne mondani az ANTI-EQUILIBRIUM javára, hogy előre jelzett olyan irányokat, amelyek később valóban létre is jöttek.

– *Milyen volt a hatása Magyarországon?*

– Megint csak nem tudom elég jól megmondani. Éveken át vezettem egy ANTI-EQUILIBRIUM-semináriumot a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Azokra, akikkel közvetlenül érintkeztem, a diákjaimra, nyilván hatott.

– *Ez melyik években volt?*

– 1972–73–74-ben. A hallgatók egy része utólag is jó érzéssel gondol vissza a szemináriumunkra. Méltányolják, hogy írott munkáim és tanári tevékenységem kritikai szellemet oltott beléjük. Viszont van olyan egykori hallgatóm, akit ma hithű *mainstream* közgazdászként ismernek. Olvastam egy konferencián elhangzott felszólalását. Szerinte az ANTI-EQUILIBRIUM-ban megfogalmazott kritikámmal visszatartottam őt és másokat is, hogy hamarabb fogadják el a *mainstream* tanait.

Volt olyan „mellékhatása” is az ANTI-EQUILIBRIUM-nak, hogy sokan ebből a könyvből és más műveimből kezdték megismerni a nyugati közgazdaságtant. Ez furcsa kanyar. Itt éltünk a periférián egy kommunista országban, és számos nevet az én irodalomjegyzékeimből ismertek meg. Valaki soha életében nem hallotta Arrow vagy Debreu nevét, aztán amikor látta, hogy vitatkozom velük, kedvet kapott rá, hogy megismerje őket. Tehát miközben kritizáltam a főáramlat alapműveit, egyúttal közelebb is vittem hozzájuk az olvasókat. Ez olvasható ki abból a tanulmányból, amelyet Such György és Tóth

István János készített a magyarországi hivatkozási tendenciákról. Ebből kiderül, hogy aki rám hivatkozik, az rendszerint sokat hivatkozik nyugatiakra is.

Kialakult egy másik elágazása is a történetnek, amelynek nem örültem. Több marxista közgazdász (többek között Friss István is ezek közé tartozott) örült annak, hogy támadam a burzsoá közgazdaságtant, holott az ANTI-EQUILIBRIUM leszögezi: nem azt bírálom a walrasi elméletben, hogy burzsoá, hanem azt, hogy a feltevései életidegenek.

– *Beszéltél már róla most, az ANTI-EQUILIBRIUM kapcsán is, de a későbbi időszakokra vonatkozóan is itt kérdezem: miként viszonyultál a disequilibriumelméletekhez?*

– Ami mondanivalóm Clowerrel, Barróval, Grossmannal és Portesszel kapcsolatban volt, azt beleírtam A HIÁNY című könyvbe.

– *Igen, láttam. És mit gondolsz ezzel kapcsolatban Hirschman munkájáról?*

– Még egy percre a korábbi nevekre visszatérve, Barróval, Grossmannal és Portesszel a fő vitám az aggregáció kérdése körül volt. A szocialista hiánygazdaság egészéről szegényes leírást ad, ha csak azzal jellemezzük, hogy aggregált túlkereslet és „repressed inflation”, elfojtott infláció mutatkozik. Az ellentmondásos részleteket elhomályosító aggregáció problémáira visszatérek a GONDOLATOK A KAPITALIZMUSRÓL című új könyvemben is.

Áttérve a kérdés második felére: Hirschmannak arra a könyvére gondolsz, amelyet a fejlődő országokról írt? A THE STRATEGY OF ECONOMIC DEVELOPMENT-re? Ez az egyik híres könyve, és ezzel az ERŐLTETETT VAGY HARMONIKUS NÖVEKEDÉS című, 1971-ben megjelent könyvemben vitakoztam. És van egy másik nagyszerű könyve, amellyel messzemenően egyetértek, és alkalmaztam...

– EXIT, VOICE, AND LOYALTY – *Kilépés, felszólalás, lojalitás.*

– Remek könyv! Ez utóbbival nincs vitám, sőt állandóan felmerül a gondolataimban.

A jelenlegi magyarországi helyzet elemzéséhez is jól használható. De térjünk vissza az elsőként említett könyvre. Annak egyik központi gondolatát, az ANTI-EQUILIBRIUM-ban használt saját szótáram kifejezésével a következőképpen foglalhatnám össze. Ha egy fejlődő országban „szívás” van, a fogyasztók nem jutnak elég áruhoz és szolgáltatáshoz, a termelők kereslete nyersanyagra, félkész termékekre, alkatrészekre, felszerelésre, gépekre meghaladja a javak kínálatát – ez a fajta disequilibrium ott nagy serkentőerőt jelent, késztetést a hiány megszüntetésére, beruházásokra. Ez lendületet adhat egy tespedt, veszteglő gazdaságnak. Hirschmannak ezzel a gondolatával vitakoztam a 70-es években, a szocialista hiánygazdaság negatív tapasztalatainak alapján.

– *A GONDOLAT EREJÉVEL című önéletrajzi kötetedben azt írod, néha úgy gondolod, bárcsak ne írtad volna meg az ANTI-EQUILIBRIUM-ot. Máskor viszont úgy érzed, hogy legjobb lenne valami orwelli trükkkel elüintetni az 1970-es verziót, és a mai tudással újraírni. Voltál olyan bátor, hogy 2011-ben új kötetet alkottál meg, a GONDOLATOK A KAPITALIZMUSRÓL címűt, amelyben ott található többek között a HIÁNYGAZDASÁG, TÖBBLETGAZDASÁG, A PIAC ELMÉLETÉRŐL című tanulmány, és ebben újrafogalmazod a kapitalista gazdaságról alkotott nézeteidet is. Újraolvastam most ezt a munkát, és roppant érdekes volt, ahogy összefoglalod benne a kapitalista gazdaság működésének ok-okozati láncát, hasonlóképpen, mint ahogy A SZOCIALISTA RENDSZER-ben is van egy ilyen jellegű ábra. Azt állítod tehát legutóbbi munkádban, hogy a magántulajdonon, önálló vállalkozókon alapuló és piaci koordináció mellett működő kapitalista gazdaságnak – függetlenül attól, hogy milyen fiskális vagy monetáris politikát folytat a kormányzat – belső tulajdonsága a többletek termelése. Tehát ugyanúgy, mint ahogy a szocializmusnak természetes velejárója a hiány megteremtése. És ezt bemutadod részletesen.*

– Mivel te újra és újra visszatérsz ehhez, rendben van, beszéljünk még egy pár szót az ANTI-EQUILIBRIUM-ról. Nekem az ANTI-EQUILIBRIUM megírása óta ambivalens érzéseim vannak e művemmel kapcsolatban. Egyszerre, párhuzamosan jelennek meg a jó és a rossz érzések. Ez így van, amióta csak megírtam, negyvenkét évvel ezelőtt. A GONDOLAT EREJÉVEL című könyvemben pillanatfelvételt készítettem erről az ambivalenciáról.

Megemlítem az érdekesség kedvéért: vannak olyan közgazdászok, akik elfogadták és lelkesen üdvözölték az ANTI-EQUILIBRIUM éles *mainstream*kritikáját, és most fejcsóválva, némi rosszállással fogadták önéletrajzomnak ezt a részét. Szerintük száz százalékig fenn kellett volna tartanom az akkori álláspontomat.

Ha ma kell helyzetjelentést adnom, akkor az kevésbé negatív, mint az önéletrajz megfogalmazásakor. Nem mindenki szánja rá magát önértékelésre, de aki meg szokta tenni, az tudja: az önértékelés nem álló-, hanem mozgókép. Kivéve azt, aki egyszer s mindenkorra eldöntötte, hogy mit gondol önmagáról. Nálam bizonyára mozgókép, és az élmények hatására változik.

Visszatérve beszélgetésünk fő vonalára: szóltam az önértékelés lélektani részéről. Térjünk rá a tárgyi részre. És akkor most azt mondanám el, hogy ebben a mozgófilmben milyen az ANTI-EQUILIBRIUM-ra vonatkozó mai pillanatképem, jelenlegi önértékelésem. Most nem bánom, hogy megírtam. Csak ha vissza lehetne pergetni az időt, és meg lehetne csinálni azt, hogy a mai fejemmel visszamegyek 1968-ba, és elkezdek dolgozni a kéziraton, akkor más könyvet adtam volna ki a kezemből.

– Az biztos.

– Az akkori élmények hatására, az akkori tudásomból ennyi tellett. Tulajdonképpen eléggé kezdő voltam a kutatásban, egész kutatási pályám tizenkettedik évében írtam egy olyan munkát, amely a közgazdaság-tudomány egészéhez szól hozzá. Szörnyen...

– ...ambiciózus...

– ...szinte rémisztően ambiciózus vállalkozás volt, olyan, mint amikor valaki, aki nem is gyakorlott kötéláncos, veszélyes magasságban, biztonsági háló nélkül végigmegy egy kötélen. Ez tulajdonképpen tiszteletre méltó. Ilyen értelemben tisztelem akkori önmagamot, de sok mindent jobb lett volna másképp tenni.

Lássunk egy példát. Összehasonlíthatom a magam *mainstream*kritikáját Kahneman és Tversky munkáival. Ők, különösen kezdetben, csak egy-egy konkrét gyengeséget vettek célba, semmi egyébről nem nyilatkoztak. Ennyiben elfogadók voltak a *mainstream*-mel. Tisztelettudóak, nem ütköztek frontálisan, mint az én könyvem. Ennek eredményeképpen sokkal jobban be tudtak illeszkedni a szakmába. Én nagyon heves voltam. Ez persze inkább modorbeli különbség.

Ami az ANTI-EQUILIBRIUM hibáit illeti: van egy tudományelméleti hibája. Ezt megírtam az önéletrajzomban, és ezt fenntartom, tehát ennek nincs köze a lelki ambivalenciához, amiről pár perce beszéltem. Az a tudományelméleti hibája, hogy túlságosan egyszerűsíti a modellt és a valóság viszonyára vonatkozó elvárásokat. Egy modellnek joga van eltávolodni a valóságtól, csak nem szabad több következtetést levonni belőle, mint amire a modell följogosít. Jogosult egy walrasi rendszert modellezni, és az elmélet alkotójának vagy interpretálójának nem kell amiatt restelkednie, hogy a modell erősen eltér a valóságtól. Joga van eltérni a valóságtól! Csak nem szabad ebből olyasféle következtetéseket levonni, hogy ehhez a modellhez erősen hasonlít a valóságos kapitalizmus. Ha a valóságos kapitalizmus tulajdonságairól reális képet akarunk adni, akkor legyünk tudatában annak, hogy a walrasi modell feltevései számos ponton életidegenek. Tehát itt van egy tudományelméleti probléma, ezt biztos precízebben kellett volna megfogalmazni,

Most az életműsorozatom harmadik kötetében újra közöljük a Kornai–Lipták-féle kétszintű tervezési modellt. Ennek kapcsán részletesebben kifejtem ezt a gondolatmenetet.

A HIÁNY ÉS A SZOCIALISTA RENDSZER

– Lépünk most tovább az időben, és beszéljünk A HIÁNY-ról. Azt írtad a könyvvel kapcsolatban, hogy a 70-es évek végén olyan művet próbáltál írni, amely ugyan egyrészt minél teljesebben feltárja a szocialista gazdaság működését, de amely tartózkodik a négy legfontosabb tabu feszegetésétől. Ezekről, tehát a Szovjetunió és a Varsói Szerződés realitásairól, a kommunista párt uralmáról, az állami tulajdonnak a magántulajdonnal szembeni meghatározó dominanciájáról, valamint a marxizmusnak, mint ideológiának a központi szerepéről – mivel azokat nyomtatott műben nem lehet megkérdőjelezni – inkább nem írtál. Mégis rendszerszerűen bemutattad a szocialista gazdaság működését. Mikor készült el a fejedben az a váz, amelynek alapján később A SZOCIALISTA RENDSZER című köteted keletkezett, amely már részletesen tárgyalta e tabukat is?

– A kreatív folyamatról szólva: a dolog nem úgy történt, hogy előttem volt az 1993-ban publikálandó A SZOCIALISTA RENDSZER jövődő tartalomjegyzéke, és azt mondtam magamban az 1970-es évek végén, A HIÁNY írásakor: a második-harmadik-negyedik fejezetet nem tudom megírni, bár készen van a fejemben, de megírom a hetedik-nyolcadik-kilencedik-tizedik fejezetet, mert az nem ütközik tabuba. Nem így ment a dolog. Amikor elindultunk Stockholmba – mert ott írtam meg A HIÁNY című könyvet –, még nem is tudtam, hogy majd a hiány lesz a téma. Az első cím, amely a szemem előtt lebegett, ilyesféle volt: ANTI-EQUILIBRIUM REVISITED.

– ANTI-EQUILIBRIUM – *újrágondolva.*

– Elhatároztam, hogy újra végiggondolom az ANTI-EQUILIBRIUM-ot, tehát végigmegegyek mindegyik fejezeten azért, mert azóta sok minden történt. Fontos publikációk jelentek meg, például erőteljesebben kibontakozott Herbert Simon munkássága.

Magam is munkatársaimmal együtt újabb kutatásokat folytattam. Megírtuk Martos Bélával a GAZDASÁGI RENDSZEREK VEGETATÍV MŰKÖDÉSÉ-t, amely az *Econometricá*ban jelent meg. És akkor valahogy menet közben megvilágosodott a számomra, hogy tulajdonképpen legszívesebben a nyomás-szívás témakört bontanám ki. Ez volt az egyik kiindulópont. A másik, hogy ekkor fejeztem be Keynes főművének, a GENERAL THEORY-nak a megemésztését. Megragadott, hogy ő nem átfogó művet írt a kapitalizmusról, hanem elsősorban a foglalkoztatást elemezte. Tehát egy részjelenség vizsgálatán keresztül tudott valami nagyon lényegeset mondani a rendszer egészéről.

– *Továbbá a beruházásokról és az aggregált kereslet szerepéről...*

– És sok minden egyébről, pl. a ciklikus hullámról. Tehát valami olyan jelenséget érdemes a kifejtés előterébe állítani, amit erősen éreznek az emberek a bőrükön. A munkanélküliség ilyen volt, amikor Keynes főműve megjelent. Azt a tanulságot vontam le: jól át kell gondolnom, mi az, amire az új könyvben érdemes lenne koncentrálni. A szocialista országban élő emberek sokkal inkább a hiányt érzik a saját bőrükön, mint mondjuk azt az elvont jelenséget, hogy a marxista ideológia káros befolyást gyakorol a közgondolkodásra.

Nemcsak azért hagytam el a marxista ideológiával való vitát a könyvből, mert az tabu volt, hanem azért is, mert tulajdonképpen senkit sem érdekelt igazán. Viszont nyíltan beszélni az áruhiányról – ez megszólítja az embereket, mert ez mindenkit közvetlenül érint.

A HIÁNY-ban meg nem írt és majd csak jóval később, A SZOCIALISTA RENDSZER-ben megjelent fejezetek készületi állapotáról kérdeztél. Én eszmeileg, világnézetileg, politikailag akkor már készen álltam, tehát akkor már nem voltam híve a szocialista rendszernek, már nem voltam naív reformer, aki bízik abban, hogy a rendszeren belül kiküszöbölhető az alapbajok. Ez azonban nem azt jelenti, hogy akkor már képes lettem volna (ha valami csoda folytán egy csapásra megszűnnek a tabuk) leülni az asztalomhoz, és megírni a politikailag „rázós” hiányzó fejezeteket is. Azok mind hosszan tartó kutatást igényeltek. A SZOCIALISTA RENDSZER-t megalapozó kutatásokon és magán a kézíraton hosszú éveken át dolgoztam. A HIÁNY a sokkal később írott, huszonnégy fejezetből álló könyvnek, A SZOCIALISTA RENDSZER-nek mindössze öt vagy hat fejezetét fedi le. A SZOCIALISTA RENDSZER komplettebb képet adott a szocializmusról, A HIÁNY ennek a képnek csak a negyedét rajzolta meg.

Volt az a vicces mondás akkoriban, hogy „kár hozzányúlni, ez úgy rossz, ahogy van”. Akkor már elszakadtam a reformerektől. Eléggé magányos maradtam emiatt.

– *Amikor 1986–87-ben elkezdted írni A SZOCIALISTA RENDSZER-t, nyilván ugyanúgy publikálni szeretted volna, mint ahogyan A HIÁNY-t is megjelentetted. Hogyan képzelted, hogy – itthon vagy akár csak Nyugaton – publikálni lehet a kötetet, ha az magában foglalja a kommunista párt és a Szovjetunió kritikus vizsgálatát?*

– A pontos évszámokat illetően úgy emlékszem, az 1983–84-es tanévben, amikor Princetonban voltam az Institute for Advanced Study-nál, annak a tanévnek a végére készült el A SZOCIALISTA RENDSZER első tartalomjegyzéke. Tárgyaltam a Cambridge University Press szerkesztőjével a kiadásáról. Nem pontosan az lett a végső tartalomjegyzék, de az már egy összefoglaló mű tervezete volt. A megírást illetően: újra és újra nekifutottam a könyv előkészítésének Mátraházán. Több mátraházai munkafázisom volt, még mielőtt kimentem volna Helsinkibe, ahol effektíve elkezdtem írni a könyvet.

– *Az pontosan mikor volt?*

– 1987-ben. Még ott is, mielőtt az első sort leírtam volna, kétszer vagy háromszor nekifogtam a struktúra átgondolásának. Akkor már recsegní-ropogni kezdtek a tabuk. Sok volt a szamizdat. Úgy kezdtem írni, hogy nyitva hagytam a publikálás formáját és időpontját. Elhatároztam, hogy a tabukkal nem törődöm.

A könyv több részből áll. Van egy pár módszertani fejezet az elején, amelyekben a könyv céljait meg módszereit leírom, utána jön a klasszikus rendszer, majd a reformkísérletek leírása, és a végén még hozzá lett téve függelékként néhány gondolat az átmenetről. A második és a harmadik rész, azaz a klasszikus sztálini modell és a „reformszocializmus” képezi a könyv túlnyomó hányadát. Amikor a 15. fejezet végéig, a klasszikus szocializmus tárgyalásának befejezéséig eljutottam, fordítóim, Brian McLean és Parti Júlia fölvetették: nem kellene-e ezt önmagában publikálni? Ezekon a részeken egyébként később alig változtattam. Eddig a pontig körülbelül 1988–89-ben jutottam el. Még a berlini fal leomlása előtt, de az akkor már eléggé puha kádári Magyarországon a könyvnek ezt az első felét valószínűleg már legálisan publikálhattam volna. Ez a rész, ha a magyar történelemre vonatkoztatjuk, a Rákosi-féle időszakról szól.

– *Világos, azt akkor már akár élesen is lehetett kritizálni.*

– Igen. És van egy olyan érzésem, hogy valóban jobb lett volna ezt a részt már akkor publikálni, mondjuk A KLASSZIKUS SZOCIALISTA RENDSZER címen, mert akkor nagy visszhangja lett volna, többen vették volna észre ezt a könyvet. A HIÁNY-nak nagyon nagy visszhangja volt, sokkal nagyobb, mint a későbbi összefoglalásnak. A HIÁNY megjelenését követő héten már cikkek jelentek meg róla, meg széles körben beszéltek a könyvről az

emberek. A SZOCIALISTA RENDSZER ilyen értelemben nem volt szóbeszéd tárgya, de ha ezt az első felét a könyvnek még a Kádár-rezsim idején publikálom, akkor az talán megmozgatta volna a közvéleményt. És nem a tabuk miatt késleltettem a megjelenését, ebben már nem lett volna lényegében semmi kockázat.

– *Tehát abban sem lett volna kockázat, ha a második rész megjelenik?*

– Nem a megjelentetés elé állított korlátok veszélye tartott vissza a publikálástól, hanem az, hogy a könyv nem volt még kész. Mindig azt érzem, szinte rögeszmés intenzitással: csak akkor szabad valamit kiadnom a kezemből, ha legalább a kézirat leadásának pillanatában száz százalékig befejezettnek tekintem.

– *Közben pedig összeomlott a rendszer...*

– Igen. Azért nem publikáltam akkor a könyv első felét, mert úgy éreztem, hogy nem lehet kiadni a szocializmusról egy olyan összefoglaló könyvet, amelyben megállok Sztálin halálánál, azaz amely csak az 1917–1953-ig tartó periódusról szól. Ma már nem így látom. Ki kellett volna adni, a második részét pedig később, akkor, amikor az is elkészült. Ez egyfajta perfekcionizmus volt; legyen kerek a kötet, legyen benne mindaz, aminek ott a helye.

És a történelem kereke akkor gyorsabban forgott, mint ahogy az én tollam haladt.

– *Mindenestre A HIÁNY hatása jóval nagyobb volt, mint A SZOCIALISTA RENDSZER-É. Talán azért is, mert az 1980-ban, tehát még sokkal korábban jelent meg.*

– A HIÁNY olyan politikai helyzetben jelent meg, amikor Magyarországon, a többi kelet-európai országban, Kínában és a Szovjetunióban szellemi és politikai forrongás folyt. Az emberek érezhetően elégedetlenek voltak a fennálló rendszerrel, és meg akarták érteni, mi az, ami őket körülveszi. Sokféle mű hatott rájuk akkor. Vegyük a magyar értelmiségieket. Nyilván sokan akkor olvasták Orwellt, a GULÁG-ot, Koestlert, hallgatták a Szabad Európát, esetleg nyugati újságok is rendszeresen eljutottak hozzájuk. Ebben a helyzetben A HIÁNY megvilágosító erejű írás volt. Azt a gondolatot sugalmazta, hogy az élet keserves élményeit nem esetleges okok idézik elő, nem egyik vagy másik politikus vagy bürokrata hibája következtében keletkeznek, hanem a bajok végső oka maga a rendszer. A kritika sok részlete már ott volt a fejekben, de sokan úgy érezték, hogy ennek a kötetnek az olvasása révén összeállt a fejükben a kép. Ezt az akkori nyomtatott magyarországi recenziók nem mondták ki, hiszen az még a tabuk korszaka volt. Ez az értékelés magántársalgásokból derült ki. Akkor ez volt az értelmiségi „szalonokban” folyó beszélgetések egyik gyakori témája.

– *Én akkor jártam egyetemre, és az biztos, hogy 1980-ban, amikor az első Hiány-kurzusodat tartottad, az esti időszakban, 6-kor talán, az egyik nagy előadásban, akkor roppant nagy várakozással ült ott bent mindenki.*

– Sajátos szellemi izgalom volt a könyv körül. Utólag megtudtam, hogy hasonló visszhangot váltott ki Lengyelországban, a Szovjetunióban és Kínában is.

– *Kínában százezres példányszámban adták ki A HIÁNY-t, a Szovjetunióban nyolcvanezer példányban, ha jól tudom.*

– A Szovjetunióban sokkal később jelent meg, ott kezdetben csak szamizdatban terjedt, és csak azok körében, akik tudtak angolul. Kínában lefordították és kinyomtatták. Kínában sokkal előbb terjedt el, mint a Szovjetunióban.

A HIÁNY másíkfajta erjesztő hatása a közgazdászok körében érvényesült. Sok oktató és kutató a közgazdaságtant azonosította a marxi politikai gazdaságtannal, és azt gondolta magában, hogy ez üres szócséplés, semmit sem magyaráz meg. Nem is érdemes közgazdásznak mennie, mert ugyan mit jelent az, hogy közgazdaságtan? Abból áll-e a

tudomány, hogy kimondják, mi az „alaptörvény” meg a „tervszerű fejlődés törvénye”? Te ugye még tanultál marxista politikai gazdaságtant?

– *Tanultam, persze.*

– Sok ember, akit maga a közgazdaságtudomány érdekelt, tehát nemcsak a szocializmus meg a reform meg a politika, hanem a tudomány mint megismerési folyamat, az A HIÁNY-ban felismert egy a korábbiaktól merőben különböző megközelítést. Azt üdvözölte, hogy ránézünk a realitásra, a valóságos gazdasági gyakorlatra, és azt elemezzük. Nem könnyű olvasmány A HIÁNY, egyetlen színes sztori sincs benne, de megtalálható benne annak élethű leírása, hogyan működik a rendszer. Nagy öröömre többen is elmondták utólag, nemcsak Budapesten, hanem Krakkóban és Sanghajban is: ettől a könyvtől jött meg újra a kedvük ahhoz, hogy közgazdászok legyenek.

– *Lenyűgözően strukturáltan, koncepciózusan építetted fel a rendszer leírását. És miként hatott ez a nyugati befogadókra?*

– Nyugaton sokan olvasták azok közül, akik Kelet-Európára, a Szovjetunióra vagy Kínára szakosodtak, tehát a Kelet-Európa-kutatók, a szovjetológusok, a sinológusok, valamint a *comparative economics*, az összehasonlító gazdaságtan művelői. Némelyikükre erős hatással volt. Viszont azok a nyugati közgazdászok, akiknek a figyelme a Nyugatra, a kapitalista gazdaságra összpontosult, és legfeljebb a szemük sarkából, mintegy érdekességként figyelték azt, hogy mi történik a Szovjetunióban, azokra nem hatott. Tehát semmiféle olyan intellektuális reakciót nem észleltem, hogy lám, Kornai itt valamit elmondott a szocializmusról – lássuk, van-e ebben a módszertanban vagy ebben a megközelítésmódban valami olyan, amit mi is alkalmazhatnánk a kapitalista gazdaság elemzésének módszertanában. Ezt igazából nem vártam, de titokban egy kicsit reménykedtem, hogy hátha valaki felfigyel a könyvre ebből a szempontból is. Ez nem következett be.

Ez alól egyetlen kivétel van, és ez a puha költségvetési korlát fogalmának bevezetése és az ehhez kapcsolódó elméleti munka elindítása. Ez szinte az egyetlen olyan gondolat, amelyet A HIÁNY fejtett ki, és amely betört a nyugati szakma ismeretanyagába is. Ám ha előveszed A HIÁNY című könyvet, ez csupán egyetlen fejezetben belül egy rövid alfejezet. Tehát az én összes akkori mondanivalóm öt vagy hat százaléka. Ha A HIÁNY-nak tíz-tizenöt üzenete van, akkor a puha költségvetési korlát elmélete ezek közül csak az egyik. De hogy a többi kilencet vagy tizennégyet is komolyan átgondolták volna, tehát hogy mint módszertant, mint szemléletmódot, mint rendszerparadigmát, mint tudományfilozófiát alkalmazták volna a saját problémáikra, vagy hogy egyéb, a kapitalizmusra vonatkozóan is munkaképes mondanivalóit is észrevették és használták volna – sajnos ilyen értelemben a könyv nem tört át és nem gyakorolt mély befolyást, hatást a közgazdászszakma egészére.

– *És hogyan alakult A SZOCIALISTA RENDSZER sorsa? Vagy már csak azért sem hathatott, mert az már a berlini fal leomlása után publikálódott?*

– A berlini fal leomlásakor mindenesetre nem rohantam az addig kész részeket kiadni, hanem befejeztem a könyvet, és amikor úgy éreztem, hogy kész, akkor még megírtam tizenöt olyan oldalt, amely már a rendszerváltás utáni időszakra vonatkozott. A megíráshoz kellett egy bizonyosfajta önfegyelem, aszkézis. Miközben mindenki mást csak az érdekelt, hogy mit kell csinálni az átmenettel, aközben én még mindig a „befejezett múlt idővel” foglalkoztam. (Közben persze kapacitásom felével én is az átmenettel foglalkoztam – de ez majd bizonyára szóba kerül a beszélgetésünkben.)

Amikor letettem a pontot az utolsó mondat végére, párhuzamosan több kiadónak ajánlottam fel. Tíz vagy még annál is több kiadótól, köztük a világ legtekintélyesebb tudományos kiadóitól érkezett igen hamar a pozitív válasz: készek azonnal kiadni. Külön-külön is vállalkoztak volna rá, de a javaslatomra együttesen adta ki a Princeton University Press és az Oxford University Press.

– *Vagyis a tudományos kutató lelkiismerete győzött!*

– Úgy éreztem, hogyha akkor nem írom meg, később már nem leszek rá képes. Az ímént arról beszélünk, hogy az azonnali hatást tekintve A HIÁNY sokkal nagyobb visszhangot keltett, mint A SZOCIALISTA RENDSZER. De évtizedek együttes tapasztalatát tekintve módosulnak az arányok. A SZOCIALISTA RENDSZER a legtöbbet idézett művem. Sokan azért hivatkoznak rá, mert ezt tekintik egy lezárt történelmi korszak definitív összefoglaló leírásának. Egy-egy szerteágazó téma összefoglalására nagy szüksége van sok kutatónak és tanárnak.

A politizáló értelmiség, különösen a fiatalabbak körében mostanában újra és újra feltámad a sóvárgás a szocialista rendszer után. Ez összefonódik nosztalgiaérzésekkel, különösen Magyarországon, a finisben aránylag már szelídebb Kádár-rezsim után. „Csak a szépre emlékezem” – amint azt a sláger mondja. Ezért fontos ma is a szocialista rendszer tulajdonságainak megismerése és megértése.

HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG

– *Most a művek kronológiai sorrendjét megbontva, előreugrom az időben, mert szorosan kapcsolódik eddigi témáinkhoz, az ANTI-EQUILIBRIUM-hoz és A HIÁNY-hoz: izgalmas, ahogy a HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG című új könyvedben bemutatod a piaci koordinációs mechanizmus két jellegzetes állapotát. Ötféle elnevezést idézel, amely öt különböző oldalról jellemzi a kétféle állapotot. Beszelsz (1) hiánygazdaságról avagy többletgazdaságról, (2) erőforráskorlátos avagy keresletkorlátos gazdaságról, (3) túlkeresleti avagy túlkínálati gazdaságról, (4) eladók avagy vevők piacáról, valamint (5) szívásról avagy nyomásról, mint a piac jellegzetes, egymással ellentétes állapotairól. Körüljáród, miként ragadhatók meg ezek az állapotok különböző szempontokból: az első dimenzió azt nézi, hogy a feleknek általában mely intenciói nem teljesülnek, a második azt, hogy jellemzően melyek a tranzakciót meghatározó effektív korlátok, a harmadik azt, hogy melyik oldal rövidebb és melyik hosszabb, a negyedik azt, hogy milyenek az erőviszonyok, az ötödik pedig azt, hogy mennyiben irányulnak a felek erőfeszítései az áruk magukhoz szívására avagy az áruk átnyomására. Tehát szépen áttekinted ezeket az egymást kiegészítő viszonylatokat.*

– Igen, ezekből a nézőpontokból próbálja az új kötet megragadni a kapitalista és a szocialista gazdaság jellegzetes vonásait. Ebben az értelemben az új könyv visszatérés az ANTI-EQUILIBRIUM-hoz. Jól látod, hogy évtizedeken át volt egy vezérfonal, amelyet tulajdonképpen sosem ejtettem el; volt egy rejtvény, amelynek megoldása mindvégig izgatott. Az ANTI-EQUILIBRIUM-ot követte A HIÁNY, amelyben az ellentétpár egyik alkotóelemével, a szocialista rendszerrel foglalkoztam (bár már akkor is ott járt a fejemben az ellentétpár másik alkotóeleme, a kapitalizmus). Most, a HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG-ban áttettem a hangsúlyt a másik oldalra, a kapitalizmus természetének a vizsgálatára (most meg a szocialista rendszer vette át az összehasonlítási alap funkcióját).

– *Milyen legfontosabb nyugati szerzőkre támaszkodtál, kiket integráltál munkádba? Mennyire érzed úgy, hogy sikerült megnyugtatóan leírni a kapitalizmus e sajátosságait? Milyen visszajelzéseket kaptál? Egy egész oldalas táblázatot készítettél arról, hogy milyen fő áramlatokból milyen mozzanatokot vettél át. Ez szerintem teljesen természetes, és nem baj, hogy eklektikusnak mondod magad.*

– Most már nem azt mondom magamról, hogy eklektikus vagyok. Inkább azt, hogy ez a mű szintézis kiépítésére törekszik.

Az „eklektikus” szónak van némi pejoratív csengése. Hogy az interjú olvasói számára világosabb legyen, miről beszélünk: néhány korábbi művemben valóban azt mondtam magamról: nem szégyellem, hogy eklektikus vagyok. Nem csatlakozom valamelyik áramlathoz, támadva a többit, hanem ebből is átveszek valamit, abból is átveszek, és ha ez eklektikus, ám legyen, akkor vállalom ezt a minősítést. Ezekben a kijelentésekben volt némi önirónia. A mostani igyekezetem ambiciózusabb. Arra törekszem, hogy a hiány, többlet, túlkereslet, túlkínálat témakörrel foglalkozó pozitív kutatásokból egyésszem mindazt, ami ezekben egymással összefér. Tehát minél szélesebb intellektuális szövetségi bázist szeretnék kiépíteni. Szövetségeseket keresek olyan összebékíthetetlennek látszó iskolákban, mint az osztrák iskolában, amelyik gyűlöli a marxizmust, és a marxista iskolában, amelyik gyűlöli az osztrák iskolát. Mind a két áramlatban megtalálni vélem azt, ami a javasolt pozitív szintézisbe jól belefér. Nem tudom itt most ebben az interjúban a teljes listát elmondani. Az általam említett táblázat felsorolja azokat az elméleteket, amelyek saját elméletem előzményének minősíthetők.

Ha a kutatást folyamatnak tekintjük, amelyben egy gondolat kifejlődik, és utólag az ember megpróbál visszatekinteni a saját gondolatai megszületésére, akkor nem mondhatnám azt, hogy ennek a táblázatnak minden eleme irodalmi forrásom volt. Forrás abban az értelemben, hogy elolvastam, fejemre csaptam, és azt mondtam magamnak: „lám, tényleg, ebből ez és ez következik”. Az igazság az, hogy a táblázatban felsorolt művek egy része közvetlenül hatott rám, elolvasásuk szellemi élménye nyomán formálódott ki a véleményem. Másik részüket nem ismertem. Csak utólag, amikor a véleményem már kiforrott, akkor igyekeztem lelkiismeretesen megtalálni minden olyan művet, minden olyan áramlatot, amelyekkel a könyvben tárgyalt kérdéseket illetően egyet tudok érteni. Tehát ez nem úgy történt, hogy előzetesen már olvastam mind a hús vagy huszonöt művet, és annak nyomán fogalmaztam meg az álláspontomat. Egy részüket már csak a szinte kész könyvkézirat stádiumában vettem elő. Csak a lista felét ismertem korábban, de már ugyanaz volt a véleményem.

– *Inkább illeszkedéseknek lehetne hívni a felsorolt művek közti kapcsolatot.*

– Igen, ezek azok a gondolatok, amelyekkel a vizsgált téma vonatkozásában egyet tudok érteni. Például a munka közben jöttem rá, hogy korábban nem olvastam kellő figyelemmel a posztkeynesiánusokat. Amikor azonban a HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG-on dolgoztam, magamtól rájöttem, meg szóltak is nekem az első kéziratváltozatok olvasói, hogy fejtegetéseimnek vannak átfedései a posztkeynesiánus elméletekkel. És akkor elolvastam, rábólintottam, elismervén, hogy tényleg vannak átfedések. Annak idején olvastam, de nem eléggé figyeltem oda, hogy gondolataim több ponton érintkeznek Kalecki eszméivel.

Talán így világosabbá vált, miért nem használom szívesen ezekre a relációkra a „forrás” kifejezést. Inkább így fogalmazok: a listámban szereplő iskolák azok, amelyekkel a tárgyalt téma vonatkozásában (ezt hangsúlyozom: nem mindenben, csak a szóban forgó témában) egyet tudok érteni, akiket szellemi szövetségeseimnek tekintek.

A gondolatmenetet meg is lehet fordítani. Ha elolvassa könyvemben ezt a részt mondjuk egy doktriner keynesista, akkor lehet, hogy megelégedéssel nyugtázza az átfedést, de esetleg hozzáteszi: én tulajdonképpen jó néhány tételt, amit Keynes állított, nem vettem figyelembe, vagy sok mindent másként értelmezek, és ez nem helyes, mert hiszen mindazt el kellene mondanom, amit a keynesisták tanítanak. És akkor jöhet az

osztrák iskola híve, aki ugyancsak elégedetten nyugtázza, hogy én átvettem ezt vagy azt, vagy hogy a nézetem ebben vagy abban egyezik az övékkel, de megint csak úgy véli, hogy nem vettem figyelembe azt, amit az osztrákok mindig is állítottak, és rosszállólag csóválja a fejét, hogy sok tételt meg sem említek Mises, Hayek és örökösök tanaiból. Az a szituáció, amelyben az ember sok mindenkivel egyetért bizonyos kérdésekben, magában foglalja azt is, hogy ugyanezekkel nem ért egyet más kérdésekben.

Ez két dologhoz vezethet. Az egyik az, hogy mindenkinek tetszik egy kicsit, de ahhoz is vezethet, hogy senkinek sem tetszik úgy igazán. Ez a veszély teljesen fönnáll. Lehet, hogy miközben széles intellektuális szövetséget szeretnék építeni, végül is egyedül maradok.

– *Azt olvastam ki a könyvedből: jólesik neked, hogy ezúttal a mainstreamhez is, meg egyes heterodox irányzatokhoz is széles fronton kapcsolódsz.*

– Számomra valóban jó érzés, hogy itt sokféle ágazó kapcsolódást látok, de hogy felismerik-e és helyeslik-e ezt a törekvésemet, azt nem tudom. Meg aztán túl rövid volt az idő, ami a könyv magyarországi megjelenése óta eltelt.

– *Van érdeklődés a könyv mondanivalója iránt.*

– Ezt örömmel érzékelem. Amikor az erről a könyvről szóló kurzusomat meghirdetem a Corvinus Egyetemen, akkor – noha eredetileg kis létszámú kurzust akartam – kétszázan jelentkeztek. Tehát nem az érdeklődést hiányolom. Más a probléma. Nem kaptam a magyar közgazdászszakma részéről elég nyomatékos visszajelzést arról a konkrét gondolatomról, hogy a HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG egy nagy csavarintás a *mainstream* gondolati vezérfonalán. A szokványos közgazdász gondolatmenetétől való lényegbevágó elfordulást ezúttal halk hangon adom elő. Ám amit elmondok, az több ponton lényegesen eltér a standard egyensúlyi szemlélettől és attól a látásmódtól, ahogy a közgazdászszakma nagy része a kapitalizmusra tekint. A magyar kollégák erre még nemigen reagáltak.

– *Van-e nyugati visszhang?*

– A könyv még csak ezután, előreláthatólag még ebben az évben, 2013-ban jelenik meg angolul. Néhány hozzám közelálló közgazdásznak megmutattam. Nekik tetszett. Ez azonban nem reprezentálja a kedvező és kedvezőtlen reakciók várható eloszlását. Nem a potenciális intellektuális ellenfeleimtől kértem előzetes kommentárokat. Minden készülő munkámat alávetem önkéntes baráti „előlektorálásnak”, többek között azért, hogy ne maradjon valamiféle szakmai baklövés, félreértés a kéziratban, meg ne maradjon ki lényeges hivatkozás. Kaptam is hasznos észrevételeket és baráti biztatásokat néhány nyugati kollégától. Ezeket a hozzászólásokon azonban nem mérhettem be azt, hogy mit fog mondani a könyvemről egy szenvedélyes Lucas-hívó vagy egy extrém keynesista.

Mialatt a mi beszélgetéseink több hónapos intervallumoktól megszakítva lezajlottak, a könyvet elfogadta publikálásra az Oxford University Press. Ez külön személyes öröm a számomra, hiszen ők adták ki angol nyelven legelső könyvemem, a kalandos úton hozzájuk jutott TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁS-t. Az új könyvet négy anonim lektor is olvasta, és igen kedvezően nyilatkoztak. Jók az előjelek – a többit majd meglátjuk. Itt állok, immár nem olyan nagyon fiatalon, és mégis, mintha egy első műves szerző volnék, izgatottan várom, milyen lesz a visszhang.

– *Az új könyvedben a piac két oldala közötti aszimmetriáról írsz. Hogyan viszonylik ez a fogalmi keret az elterjedt „equilibrium versus disequilibrium” fogalompárhoz? Hogyan alakult munkásságodban az egyensúly fogalmának értelmezése?*

– A probléma az, hogy az egyensúlynak nincs egyetlen általános, univerzális definíciója. Maga a szó onnan jön, hogy ha a mérleg két oldalára azonos súlyt teszünk, akkor a mérleg egyensúlyban van. Egyenlő súlyok – erre utal mind a latin, mind a magyar kifejezés. A fogalomhoz társuló állapot világos, a szó kimondása kézenfekvő asszociációkat indít el. Ám ha ennél pontosabb meghatározást akarunk, akkor kiderül: ahány modell és ahány elmélet, annyi egyensúlyfogalom. A fizikában sincs általános egyensúlyfogalom, hanem például a newtoni mechanikán belül is van egy egyensúlyfogalom, és a termodinamikában is van. Mindig a konkrét gondolati építményen belül lehet csak definiálni az egyensúlyt. A közgazdaság-tudományban ugyanez a helyzet. A mai nem közgazdász átlagembernek, aki újságot olvas, az egyensúly szóról leginkább a költségvetési egyensúly jut eszébe. Volt idő, amikor Magyarországon még szokás volt figyelni a fizetési mérleg egyensúlyára. Meglepő módon ezt a problémát szinte nem is ismerik már, pedig ez is alapvető egyensúlyi mutató. És akkor itt van a piaci egyensúly fogalma, amelyről most már ennek a beszélgetésnek a keretében is ismételtelen szó esett. A walrasi modellen belül akkor beszélhetünk általános egyensúlyról, amikor a nettó túlkereslet minden piacon zéró. Ezzel a fogalommal, tehát a modell absztrakt világán belül definiált egyensúlyi fogalommal semmilyen probléma nem lehet. Itt a definíció precíz és egyértelmű.

A dolgot tovább komplikálja, hogy nem pillanatképeket nézünk, hanem folyamatokat, tehát dinamikus rendszerekről gondolkodunk. Ilyenkor az egyensúlyi pályát úgy szokás definiálni, hogy az a rendszernek egy „állandó állapot”, angolul *steady state*. Könnyen érthető példa erre Neumann János híres növekedési modelljének egyensúlyi pályája. A Neumann-modell absztrakt világában a gazdaság akkor növekedik egyensúlyi pályán, ha minden szektor azonos ütemben nő, és a növekedés üteme is állandó. És itt már eljutottunk az egyensúly fogalmával kapcsolatos igen mély elméleti problémákhoz. Neumann, aki zseniálisan okos ember volt, pontosan tudta: a valóságos gazdaságban nem azonos valamennyi szektor növekedési üteme, és a gazdaság egészének növekedése is hol gyorsul, hol lassul. Éppen a fejlődés lényege maradt ki a képből, az ugyanis, hogy valójában egyes szektorok az átlagosnál gyorsabban növekednek, mások meg elsovadnak.

Amikor negyven évvel ezelőtt a könyvemnek az ANTI-EQUILIBRIUM címet adtam, akkor sem az equilibrium absztrakt fogalmának a használhatóságáról akartam írni, mert számtalan összefüggésben helyes és szükséges a fogalom használata. Mondanivalóm lényege az volt, amit ebben a mostani könyvben talán sikerül meggyőzőbben kifejtieni: szerintem sem a szocializmust, sem a kapitalizmust nem jellemzi a kereslet és kínálat egyenlősége, még a kisebb-nagyobb ingadozások sem a kereslet és a kínálat egyenlősége körül mennek végbe.

Szerintem a két oldal közül valamelyiknek túlsúlya van. A többletgazdaságra a többlet jellemző, a hiánygazdaságra a hiány. Jobb lett volna, olvasóimat kevésbé zavarta volna meg, ha következetesebb vagyok a szóhasználat tekintetében, és mindig ugyanazt a terminológiát alkalmazom egymást követő munkáimban. Az egyensúlyt illetően némileg ingadoztam a terminológia megválasztásában. Még az is megfordult a fejemben, egyáltalán használjam-e az equilibrium szót, vagy küszöböljem ki a szótáramból.

– *Az egyensúly és az aszimmetriák viszonyait a HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG című kötetben gondosan körüljártad, és mondanivalódat összefoglaltad. Az a benyomásom, hogy most az interjúban a könyvhöz képest továbbmentél. Most határozottabban jelentetted ki, hogy az írásodban*

egy új elmélet körvonalai jelennek meg, a kapitalizmus működési módjának egy új modelljét vázolod fel.

– Érdekes, hogy neked mint figyelmes olvasónak ez a benyomásod. Nem csak az számít, hogy egy szerző mit akar sugalmazni. Legalább annyira fontos vagy talán még fontosabb, hogy az olvasó mit olvas ki a könyvből.

A kötetben foglalt elmélettel kapcsolatos kérdésed elég nehéz tudományfilozófiai vagy tudományelméleti problémát érint: mikor mondhatjuk egy gondolatra, egy megállapításra, egy tételre, hogy „új”?

– *A Kuhn-féle értelemben?*

– Abban az értelemben, hogy csak akkor új, amikor forradalmian más, mint minden korábbi elmélet, és egy egész diszciplínát felforgat és forradalmasít, vagy megérdemli-e az „új” jelzőt az olyan hozzájárulás is, amely bizonyos fokig folytatása korábbi gondolatmeneteknek és kutatási programoknak, valamilyen alpból indul ki, de az elmélet egy fontos ponton „meg lett csavarva”? Tehát ha az egyik elmélet nyolc tételből állt, és akkor valaki azt mondja, hogy hat tételt megőrzök, de kettőt, két lényegeset, változtatok, akkor ez „új”-e?

Az újdonság sok esetben abban áll, hogy az úttörő kutató olyan felismeréseket és tudásanyagokat, amelyek eddig más-más helyeken, pl. különböző diszciplínákban vagy aldiszciplínákban voltak jelen, egyesít egymással, integrálja őket. A modern tudománytörténetben gyakran találkozunk ilyesféle fejleményekkel. Korábban is voltak ismeretek külön az agyról és külön a számítógépről. A két kutatási program összekapcsolása nagy előrelépést hoz: a számítógép ismerete segíti az agy megértését, és az agy ismerete segíti a számítógép fejlődését. Vagy egy másik példa. A marxizmustörténet szakértői mindig hangsúlyozták, hogy Marx integrálta Hegel, Feuerbach és az utópista szocialisták gondolatait. Mégis bizonyos, hogy Marx elmélete más, mint bármelyiké a három közül, új az előzményekhez képest.

Minden gondolatnak van előzménye. Még egy olyan zseniális, a tudomány történetében valóban új korszakot nyitó, forradalmi jelentőségű nagy elméletnek, mint a Darwiné, is vannak előfutárai. Tehát önmagában az, hogy egy elméletnek vannak forrásai vagy előzményei vagy ihletői, az természetes. Önmagában is fontos és izgalmas intellektuális teljesítmény, ha a kutatónak sikerül különböző területekről összegyűjteni különféle elgondolásokat, megfigyeléseket és módszereket, és képes azokat egyesíteni, egymással összeforrasztani.

(Folytatása következik.)